

УДК 340.15 (477)

Іванов В'ячеслав Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного і
адміністративного права
юридичного факультету

Інституту управління та технологій
Державного університету інфраструктури
та технологій,
м. Київ, Україна

МОДЕЛЬ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАРЛАМЕНТСЬКОГО ТИПУ В КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА

Анотація: У статті на ґрунті історично-правового аналізу Конституції Пилипа Орлика 1710 року здійснено спробу дослідити модель станової гетьманської держави парламентського типу. Доводиться, що конституційними засадами українського державотворення на переломі середньовіччя та ранньомодерного часу мали стати поділ влад на законодавчу, виконавчу й судову, парламентаризм та республіканізм.

Ключові слова: конституція, Пилип Орлик, поділ влад, парламентаризм, республіканізм.

Summary: In an article on the basis of a historical and legal analysis of the Constitution of Philip Orlyk in 1710, an attempt was made to investigate the model of the hetman state of the parliamentary type. It is argued that the constitutional foundations of the Ukrainian state-building at the turn of the Middle Ages and early modern times should be the separation of powers into legislative, executive and judicial, parliamentarism and republicanism. This constitutional act, adopted on April 5 (16) 1710 by the Cossack emigrant council in Bender (now the Republic of Moldova), is a significant milestone for the establishment of Ukrainian statehood at the turn of the Middle Ages and early modern times. The historical and legal significance of Pylyp Orlyk's Constitution is that it defined the foundations of a socio-political system in Ukraine in the form of a parliamentary-type Hetman state with a clear delineation of power and definition of the duties and powers of Hetman and the General Council. Written almost 80 years before the US Constitution, the Constitution of Philip Orlik absorbed the heritage of European legal opinion, was a step towards the separation of powers into legislative, executive and judicial. It also had such democratic foundations as a collegial form of government at all levels, universal suffrage (true, only for men), and restrictions on arbitrariness in taxes. At the same time, the Constitution of Philip Orlik contained characteristic for his time the sanctity and inviolability of the privileges of the Cossack elite, the inadmissibility of spreading non-Orthodox denominations in the state. Pylyp Orlyk's constitution was not put into practice, but it is an outstanding monument of Ukrainian law in its content. The very fact of the appearance of this constitutional act, created by prominent Ukrainian politicians and lawyers, attests that the progressive part of the Ukrainian elite

understood well the importance of representative democracy in state life.

Key words: constitution, Philip Orlik, separation of powers, parliamentarism, republicanism.

Одна з найбільш визначних пам'яток української політико-правової думки раннього нового часу – Конституція Пилипа Орлика – з моменту її опублікування стала предметом пильної уваги науковців. М. Василенко здійснив перше юридичне дослідження пам'ятки, оцінивши її як «свого роду українську конституцію, що свідчила про напрям політичної думки в українській еміграції того часу» [1, с.391]. При цьому він небезпідставно вказував на її формальну відповідність до так званих «*pakta conventa*», поширених у практиці Речі Посполитої. Як публічно-правовий договір (хартію) класифікував досягнуті під Бендерами домовленості М. Грушевський [3, с. 249]. Такої ж думки дотримувався М. Костомаров, уподібнюючи її гетьманським статтям, які укладалися при обранні нового гетьмана в Гетьманський Україні [10, с.754-757]. Оцінку їх як договору знаходимо також у Д. Яворницького, який опублікував усі 16 статей пам'ятки в своїй класичній праці «Історія запорозьких козаків» [18, с.347]. О. Оглоблин наголошував на тому, що цей документ «мав бути конституцією України» [17, с. 330].

Дослідженню політичних та правових аспектів Конституції П. Орлика присвячені наукові праці сучасних вчених-юристів І. Домбровського, В. Кампо, І. Кресіної, О. Кресіна, О. Лукашевича, К. Манжул, О. Мироненка та ін. [7;8;11-15]. Сьогодні звернення до Конституції Пилипа Орлика актуалізувалися після віднайдення у 2008 році україномовного оригіналу тексту та його публікацій, приурочених до 300-річчя з дня ухвалення, стали невід'ємною частиною досліджень з історії українського конституціоналізму.

Завданням даної статті є історично-правовий аналіз моделі гетьманської держави парламентського типу, що була закладена в Конституції Пилипа Орлика.

Конституційний акт «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорозького...» ухвалений 5 (16) квітня 1710 р. емігрантською козацькою радою у м. Бендери (тепер республіка Молдова) є значною віхою до ствердження української державності на переломі середньовіччя та ранньомодерного часу. Поширеною є назва акту «Конституція Пилипа Орлика» за ім'ям основного автора цього документу. В історичних джерелах та літературі також вживаються назви «Договори і постанови прав і свобод військових...», «Правовий уклад та конституції законів та вольностей Війська Запорозького...», «Уклад прав і вольностей Війська Запорозького та угоди...», «Бендерська конституція» (за місцем її укладання).

За формою то був козацький суспільний Договір* між новообраним гетьманом Пилипом Орликом, який присягнув на „незмінне виконання цих пактів і конституцій” та старшиною, полковниками, а також Військом Запорозьким. Договір складається з преамбули та 16 статей, в яких стисло розкриті основні конституційні засади побудови Української держави (автори називають її Україною, Малою Руссю, Військом Запорозьким). У верховенстві влади козацької демократії, виборності старшин, полковників, підзвітності гетьмана він продовжує звичаєву політичну практику Запорозької Січі [6, с.220].

На протигагу зростанню деспотичних тенденцій правління попередніх гетьманів в такий демократичний спосіб, обмеживши владу новообраного гетьмана рамками «договорів і постанов прав і свобод військових», старшина і полковники „уклали угоду”, щоб раз і назавжди припинити спроби узурпувати владу, порушувати колишні права і вольності запорозькі. «Вибір Орлика, - зазначав академік М. П. Василенко, - був, звичайно проведений генеральною старшиною. Природно, гетьман повинен був підкоритися її директивам і вимогам. Старшина уперше після Хмельницького вільно обирала гетьмана, без будь-якого зовнішнього впливу, як це бувало за московського володарювання» [1, с. 397].

Передбачалось розмежування законодавчої, урядової та судової влади, запровадження механізмів стримувань і протигаг, унормування представництва генеральних рад, та скликання їх на засадах загального виборчого права, проголошувались широкі права й вольності всіх станів у відновленій у майбутньому Козацькій республіці.

У верховенстві влади козацької демократії, виборності старшини, полковників, підзвітності гетьмана виразно проглядається парламентаризм - «суспільно корисний лад, за якого завжди... проводяться ради (виділено мною - В.І.) щодо загального добра Вітчизни» (ст.6) – та республіканізм як конституційні засади козацького державотворення. Законодавча влада покладалась на Генеральну Раду*, яка мала збиратися у резиденції гетьманський

* про це красномовно свідчить повна назва документу: «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і між генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами утверджені обома сторонами вільним голосуванням і Ясновельможного гетьмана урочистою присягою підтверджені року від Різдва Христового 1710, Квітня 5, в Бендерах».

* Генеральні ради козацької України на певних етапах розвитку за своєю компетенцією наближались до тогочасних європейських станових парламентів (обмеження влади гетьмана, виконання законодавчих та контрольних функцій, регулярність зібрань тощо). Однак як продовження традиції вічного народовладдя вони несли в собі чимало атавістичних рис військової демократії. Ці тогочасні станові передпарламенти, що відображали інтереси козацької старшини та вищих верств суспільства й обмежували владу гетьманів, мали тенденцію до еволюції в справжні парламенти. Але в умовах посилення впливу самодержавної Росії подальший розвиток елементів парламентаризму на українських землях був неможливий. (Див.: Іванов В. М. Риси парламентаризму в козацькому

і працювати сесійно, тричі на рік — в січні (на Різдво Христове), квітні (на Великдень) і жовтні (на Покрову). До складу цього козацького парламенту на відміну від традиційних для Гетьманщини старшинських рад, входили не лише генеральні старшини, а й «городові полковники», делегати від територіальних одиниць (полків) та «не тільки пани полковники зі старшиною своєю та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й послы від Війська Запорізького Низового» (ст.6). На своїх зборах Генеральна Рада мала розглядати питання «про цілісність Вітчизни, її добробут та про всі справи публічні», заслуховувати звіти гетьмана, за його поданням обирати генеральну старшину. Козацький парламент мав повноваження в економічній сфері — саме він вирішував «хто має право, а хто не має права військовими утіддями та маєтностями користуватися та які повинності і послушенства підданські можновладцями мають виконуватися» (ст.12). Зазначені істотні повноваження Генеральної Ради переконливо свідчать, що вона створювалась саме як законодавчий орган.

Виконавчу владу уособлював гетьман разом з Радою генеральної старшини. Оскільки «самодержавство непритаманне гетьманському уряду», повноваження гетьмана були значно обмежені «Конституцією» (ст. 6, 7, 8). Свої рішення гетьман мав узгоджувати «з генеральними особами, полковниками та генеральними радниками» і «нічого без їхньої волі своєю владою не розпочинати, не встановлювати і рішень не приймати» (ст.6). Гетьман не мав права самостійно здійснювати зовнішні зносини, а отримавши «листи від закордонних держав, Його Вельможність має оголосити про них Генеральній Старшині і відповіді, які відписуватимуться, висвітлити, не приховуючи від них жодної кореспонденції» (ст. 6). Гетьман «не повинен мати жодного відношення до військового скарбу»; відповідні функції покладались на Генерального скарбника, крім того «в кожному полку мало бути два підскарбія - люди значні та багаті, які обиратимуться загальною ухвалою... та кожного року звітуватимуть (9)».

Гетьману було заборонено створювати власну адміністрацію: «доповідати Ясновельможному гетьману про всі державні, військові справи повинні генеральні особи, які відповідно до служби постійно перебувають при гетьманові», а «слуги хатні, жодними військовими справами не повинні цікавитися і не втручатися в державні інтереси» (ст.8). Для задоволення матеріальних потреб гетьманові мали надаватися певні рангові маєтності з чітко визначеними прибутками, проте лише на час його перебування на посаді, а «більше ж державних маєтностей та утідь Ясновельможний гетьман не має права ані самовільно собі привласнювати, ані роздавати іншим людям».

Прообразом конституційного механізму стримань і противаг у системі балансу влад є запровадження інституту докіру (або недовіри) главі держави: «Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна

Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності **докір**» (виділено мною – В.І.) (ст. 6).

Передбачалося створення відокремленого від гетьманської влади Генерального суду, який повинен був виносити рішення не поблажливі й лицемірні, а такі, яким „кожен мусить підкорятися як переможений законом”. Як зазначалось в статті 7, «Ясновельможний гетьман» не має права сам судити винних «із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, особливо з черні» і «покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу».

Суворе проведення принципу виборності, хоча і за згодою гетьмана, безсумнівно, також обмежувало його владу і звужувало вплив, а виключення з його відомства фінансового управління, перегляд права на володіння маєтками повинні були ще більше наблизити гетьмана до значення тільки вищого виконавчого органу. «Основною ідеєю договору, - пише М. Василенко, - було, звичайно, підпорядкування гетьмана владі генеральної старшини і її головного органу - Генеральної Ради...» [1, с. 404]. Поєднання європейсько-цивілізаційної орієнтації та звичаєвої практики тогочасного українського козацтва простежується у запровадженні демократично-конституційного формування органів влади через «вільне голосування», «вільні вибори за давнім звичаєм і за стародавніми законами». Проте демократичні засади формування органів влади поєднуються зі своєрідною системою «затверджень». «Завжди як військові, так і посполиті урядники, особливо полковницькі, мають обиратися вільними голосами, а по обранні - владою гетьманською затверджуватись. Однак елекції таких урядників повинні проводитися не без волі гетьманської. Такого ж закону і полковники повинні будуть дотримуватися та не допускати без вільного обрання цілої сотні сотників та інших посадовців за якісь респекти» (ст.10).

Велика увага приділена встановленню справедливої соціальної політики. Зокрема зазначалося, що «вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають в походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися»(ст.11). Мало бути чітко встановлено, «хто має право, а хто не має права військовими утіддями та маєтностями користуватися та які повинності і послушенства підданські можновладцями мають виконуватися»(ст.12). Встановлювалась норма, щоб податкові чиновники збирали до державної скарбниці тільки те мито і тільки з тих товарів, які будуть виражені у майнових угодах, «нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям бідним здирства не чинячи»(ст.16). Вказувалося на необхідність захисту «людей бідних» від утисків і здирств «владолюбних хабарників», які «не за заслуги свої, а через ненаситну пожадливість прагнуть потрапити в уряди військові і посполиті для свого збагачення». Вони «завдяки корупції, без повного обрання та всупереч справедливості і закону, чи в уряди полковничі проникають, чи обіймають інші посади». Тому «остаточно постановляється, щоб Ясновельможний гетьман жодними, хоч би й найбільшими, подарунками та респектами не спокушався, нікому за хабарі в

урядах ні полковничих, ні інших військових чи посполитих посад не давав...» (ст.10). На жаль, ці антикорупційні запобіжники є актуальними й для сучасної України.

Висновки

Історично-правове значення Конституції Пилипа Орлика полягає в тому, що вона визначала засади суспільно-політичного устрою в Україні у формі станової гетьманської держави парламентського типу з чітким розмежуванням владних функцій і визначенням кола обов'язків і повноважень Гетьмана та Генеральної ради.

Написана майже за 80 років до Конституції США Конституція Пилипа Орлика увібрала в себе надбання європейської державно-правової думки, була кроком до поділу влад на законодавчу, виконавчу й судову. Вона мала й такі демократичні основи, як колегіальна форма правління на всіх рівнях, загальне виборче право (щоправда, виключно для чоловіків), обмеження свавілля у податках. Разом з тим, Конституція Пилипа Орлика містила характерні для свого часу положення про святість і недоторканність привілеїв козацької верхівки, недопустимість поширення у державі неправославних віросповідань. Прагнення до справжньої незалежності України ситуативно поєднувалося з намаганням віддати її під черговий чужоземний протекторат. У якості „наймилостивішого Володаря», «опікуна», «захисника» і «протектора» було визначено короля Швеції Карла XII, який і затвердив ці пакти.

Конституція Пилипа Орлика не була втілена на практиці, але за своїм змістом – це видатна пам'ятка українського права. Сам факт появи цього конституційного акту, створеного визначними українськими політиками й правниками, засвідчує, що прогресивна частина української еліти добре розуміла значення представницької демократії у державному житті.

Список використаних джерел:

1. Василенко Н.П. Конституція Филиппа Орлика. Вибрані твори: у 3 т. Київ: Юрид. думка, Т.2, 2006.
2. Вовк О. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. Архіви України. 2010. № 3-4.
3. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. Киев: Лыбидь, 1990. 397 с.
4. Договори і постанови прав та вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Филипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, і між генеральними особами, полковниками, і тим же Військом Запорозьким на спільній з обох боків раді затверджені та при вільній елекції формальною присягою від того ж ясновельможного Гетьмана підтверджені року від Різдва Христового 1710 місяця квітня дня 5: Факсиміле україномовного оригіналу НАН України. Інститут історії України; Центральний державний історичний архів України. Київ, 2010. URL: http://history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=konst_P_Orl (дата звернення: 25.11.2019).
5. Домбровський І. Конституція Української гетьманської держави (Конституція Пилипа Орлика 1710 року). Юридичний журнал. 2009. № 4.

6. Іванов В.М. Історія держави і права України. Київ: Атіка, 2007. 728 с.
7. Іванов В. М. Риси парламентаризму в козацькому державотворенні. Часопис Київського університету права. 2016. №3.
8. Кампо В. Конституція Української гетьманської держави: (Конституція Пилипа Орлика 1710 р.). Юридичний журнал. 2009. № 5.
9. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – Київ: НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. 397 с.
10. Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – Москва, 1995. 797 с.
11. Кресіна І.О., Кресін О.В. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. Київ, 1993. 80 с.
12. Кресін О. «Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська...» 1710 р.: політичний та правовий аспекти. Правова держава. Вип. 12. К., 2001.
13. Кресін О. Політичний і правовий виміри Конституції Пилипа Орлика. Юридичний журнал. 2010. № 4.
14. Мироненко О. Вітчизняний конституціоналізм від І.Мазеви до К.Розумовського (1687–1764). Вісник академії правових наук України. 2000. № 1.
15. Мироненко О.М. Історія Конституції України. Київ, 1997. 60 с.
16. Оглоблин О. Бендерська конституція 1710 року. Вісник Організації оборони чотирьох свобод України. 1960. Т. 14. № 5 (139).
17. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Київ; Львів; Острого; Торонто, 2003.
18. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.3. Київ: Наук. думка, 1991.